

El mercat de treball a la indústria del calçat a Mallorca (1900-1970). El cas de Lloseta

Jerònia Pons / Andreu Bibiloni (Universidad de Sevilla)¹

RESUM. EL MERCAT DE TREBALL A LA INDÚSTRIA DEL CALÇAT DE MALLORCA, 1900-1970. EL CAS DE LLOSETA. Jerònia Pons / Andreu Bibiloni. La flexibilitat del mercat de treball és una característica fonamental a la indústria del calçat. La contribució d'homes i dones en les modalitats de treball a domicili o en règim de fàbrica són juntament amb la proliferació de l'economia submergida algunes de les modalitats més habituals utilitzades pels empresaris per a respondre i adaptar-se a les fortes fluctuacions del sector.

PARAULES CLAU: Calçat, Mallorca, Raiguer, treball femení, treball a domicili, economia submergida.

ABSTRACT. THE LABOUR MARKET IN THE MAJORCAN SHOES INDUSTRY, 1900-1970. LLOSETA'S EPISODE. Jerònia Pons / Andreu Bibiloni. Employment flexibility is one of the fundamental characteristics in shoes factories. The contribution of both men and women, working at home or in factories, along with the proliferation of black economy are some of the more common strategies used by businessmen to respond and adapt to the severe fluctuations of this industry.

KEY WORDS: Shoes, Majorca, Raiguer, Woman employment, Domestic system, Black economy.

El desenvolupament de les activitats industrials que coneix Balears durant el segle XX es complementa amb una accelerada terciarització de l'economia des de la dècada del 1960 que s'ha projectat a través de la construcció i, molt especialment, del turisme. Al llarg de dècades han estat poques les alternatives a la tradicional agricultura d'exportació essent el calçat un dels subsectors més importants que, també en l'àmbit estatal, projecta la seva capacitat exportadora (Cela Conde, 1979; Cabrer Borràs, 1978:173; Nadal, 1994; i Miranda Encarnación, 1994a, 1997 i 1998)².

L'expansió i consolidació de la indústria del calçat a Mallorca permet identificar dos grans àmbits de localització industrial. Fins a final del segle XIX, amb una possible perllongació fins a la Primera Guerra Mundial, predomina la capacitat de producció de Palma, mentre que a principi del segle XX s'evidencia el creixent pes específic d'altres zones com Lluçmajor i algunes localitats agrupades a la comarca del Raiguer com Inca, Binissalem, Alaró i Lloseta³. Aquests canvis es deuen a les conseqüències de les variacions de la demanda nacional i internacional relacionades amb la pèrdua del mercat colonial, el consum vinculat a la Primera Guerra Mundial o l'augment de la demanda espanyola posterior a 1925 (Cela Conde, 1979:191; Miranda Encarnación, 1998:113). Com a resultat d'aquest procés Palma entra en una fase d'estancament, mentre que tant al Raiguer com a Lluçmajor el nombre de fàbriques es multiplica⁴. A la major part dels municipis del Raiguer relacionats amb la indústria del calçat i, molt especialment, a Lloseta, aquests canvis porten a destacar el paper de

¹ Els autors agraeixen els suggeriments realitzats pels participants de la reunió científica de Bellaterra celebrada els dies 23 i 24 de març de 2001 preparatòria de la desena sessió del VII Congreso de la Asociación de Historia Económica titulada *Mujeres y hombres en los mercados de trabajo. La evolución histórica de los mecanismos de acceso y movilidad interna*. Aquest treball ve a complementar una línia de recerca iniciada per Bibiloni i Pons fa uns cinc anys sobre diferents aspectes del mercat de treball, especialment vinculats al sector del calçat a Mallorca durant el segle XX. Unes primeres aportacions es defensaren a les *Segundas Jornadas de Historia Económica de las Relaciones Laborales* celebrades a Sevilla el 1999 (i publicades el 2001), que posteriorment s'ampliaren quan es tractà l'organització i la força de treball a Lloseta (2000).

Altres aspectes complementaris amb el paper de la dona han estat la contribució de la mobilitat de la força de treball en el sector durant els nou-cents (2002).

² El 1856, 1900 i 1973 el cuiró i el calçat representen respectivament el 8,27%, el 13,71% i el 33,78% de la indústria fabril a Balears (Nadal, 1987: 52-54). També per Torrejón Velardiez (1990:127) l'expansió de la indústria valenciana, especialment dels anys seixanta, es basa en la demanda externa de béns de consum entre els quals es troba el calçat.

³ De la comarca del Raiguer generalment ens referirem a alguns dels municipis que confronten territorialment amb Lloseta (Alaró, Selva, Binissalem i Inca) en aplicació dels criteris seguits a Bibiloni i Pons (2001:31).

⁴ Aquests factors s'han complementat amb altres explicacions relacionades amb la possibilitat de disposar de salaris més baixos que a Palma, la complementarietat del treball agrícola i, especialment al Raiguer, l'efecte que sobre la comarca tindrà el

desenvolupament incipient del calçat a Inca, o el desenvolupament d'indústries subsidiàries. Vegeu Vidal Nicolau (1991 i 1992) per a Lluçmajor, i Marqués i Pieras (1993) per a Inca. Bibiloni i Pons (2000: 48) es fixen en la creació de societats com indicador que evidencia l'expansió del calçat fora de Palma en un procés que es consolida després de la Guerra Civil.

⁵ La seva importància i creixement a les darreres dècades del segle XX es deu a les reestructuracions que les empreses han dut a terme per enfrontar-se a la competència internacional. Una de les solucions ha estat la descentralització del treball per reduir costos (Baylina Ferré, 1996: 57).

⁶ El concepte de crisi és indisociable del desenvolupament del sector del calçat (Contreras Navarro, 1993:2392).

⁷ En sectors com el de brodat de mantons de Manila es dona un procés semblant (Aguilar Criado, 1998:43).

⁸ És el cas de Carles Manera (2002:441), qui rebutja la representativitat del calçat a Lloseta ja que només "significa el 7% del contingente demogràfic del Raiguer". Les dades disponibles contradiuen aquesta conclusió ja que, suposant que el criteri demogràfic per si mateix fos acceptable sense anar acompanyat d'altres variables, un 7% de la població del Raiguer per a Lloseta presentat de manera genèrica –per a tot el segle XX?– significaria una visió immobiliària allunyada de la realitat. De fet, durant les dues dècades en les quals Lloseta creix més ràpidament presenta resultats notables. Durant la primera dècada del segle XX la taxa de creixement anual de la població (1,268%) és molt superior a la de Balears, Mallorca i Palma, mentre que durant els anys seixanta, amb un 2,483%, dels tres anteriors referents Lloseta només és superada per la capital de Balears. D'altra banda, Manera indica que l'exemple de Lloseta no és ex-

la flexibilitat de l'organització del treball gràcies al tipus de relacions que s'estableixen entre unes poques fàbriques amb mecanització incipient, una legió de tallers escassament mecanitzats i el treball domiciliari masculí i femení, que en els anys cinquanta i seixanta serà protagonitzat fonamentalment per dones com a reserva laboral capaç d'augmentar la intensitat del treball (Bibiloni i Pons, 2001; Berg, 1987:151)⁵.

Bona part de la capacitat de resposta del sector del calçat a les reiterades crisis que l'han afectat es deuen a la flexibilitat de l'organització del treball⁶, ja que la mecanització és escassa i basada en el treball a domicili. Des dels anys cinquanta, en canvi, es produeix una creixent mecanització i l'aparició de fàbriques de majors dimensions que incorporen massivament el treballador masculí al sistema fabril i solen relegar a la dona al treball a domicili. Aquesta situació es perllongarà, amb la protecció del paraigües governamental, fins després de la crisi del calçat dels anys setanta i vuitanta⁷.

Malgrat la difusió de la indústria del calçat per diferents localitats de l'illa de Mallorca, la nostra atenció es centra a la comarca del Raiguer i, molt especialment, a Lloseta com un dels nuclis més actius. Les característiques que defineixen el paper de Lloseta són: primer, el pes tradicional de les activitats industrials on la importància del tèxtil a finals del segle XIX serà superada per la consolidació del calçat en els anys trenta, la mineria durant el primer franquisme i la producció de ciment a final dels anys seixanta. Segon, un intens i doble corrent migratori procedent de les localitats més properes, especialment del mateix Raiguer, que a la dècada del 1940 augmenta de volum amb la força de treball procedent del llevant peninsular (Alacant i Murcia, sobretot) i en els anys seixanta es desplaçarà cap al sud quan els treballadors d'Andalusia (especialment Màlaga) es converteixen en el mercat hegemònic. Tercer, aquestes migracions han contribuït a generar un ràpid creixement demogràfic de forma que Lloseta és el quart municipi de Mallorca que més creix entre 1900 i 1970, després de Palma, Inca i Villafranca, i el segon després de Palma amb una major densitat de població (314 habitants/km² el 1970). També pel que fa al ritme del creixement demogràfic les dades de Lloseta són prou significatives i mostren un fort dinamisme que alguns autors prefereixen passar per alt⁸ ja que la taxa de creixement anual durant el segle XX (0,917%) és superior a la del conjunt del Raiguer; durant la primera meitat del segle XX és cert que el creixement de Lloseta és menys ràpid (0,601%), però torna a superar el Raiguer (0,296%), el conjunt de Mallorca (0,599%) i es troba molt a prop dels valors de Balears (0,608%). Pel que fa a la segona meitat del noucents es produeix una forta expansió generalitzada de la població de la qual Lloseta també participa amb una taxa anual de creixement del 1,228% per un 1,182% del Raiguer, mentre els valors generals de Palma, Mallorca i el conjunt de Balears es disparen. Aquestes particularitats, en alguns punts compartides amb altres localitats de l'interior de l'illa, fan que Lloseta aporti un exemple significatiu de l'impacte que les activitats industrials assolixen a Mallorca abans que el turisme es converteixi en el gran mostrador i motor de creixement.

L'evolució en el canvi organitzatiu a la indústria del calçat de la comarca del Raiguer

Al llarg del segle XX es crea a la comarca del Raiguer un districte industrial en torn a la producció de calçat caracteritzat pel desenvolupament d'unes poques fàbriques grans, mecanitzades a partir dels anys cinquanta, junt amb la profusió de petits tallers, poc mecanitzats, i el complement del treball domiciliari⁹. El marc teòric que s'ha elaborat sobre els districtes industrials és imprescindible però no podem convertir-nos en ostatges seus¹⁰. La concepció marshalliana de districte industrial queda lluny en el temps –com a primer analista i introductor del concepte de districte industrial–¹¹. Fins

i tot el model italià, ja que com ens adverteix Costa estudis empírics de països com Canadà, Alemanya, Dinamarca, Estats Units o Espanya demostren que s'han desenvolupat districtes industrials amb característiques diferents a les del cas italià¹². Així i tot es mantenen uns trets fonamentals dels quals ens interessa destacar el caràcter descentralitzat del model amb una organització interna on prevalen diferents nivells de cooperació entre empreses tant de caràcter formal com informal. D'aquests trets, al Raiguer és interessant seguir la pista de la cohesió entre els sistemes local i industrial, l'evolució del tipus de mà d'obra i la seva adaptació al model, el tipus d'especialització de les empreses, la connexió informativa entre els integrants del mercat local¹³ o les condicions d'autosuficiència que garanteixin la producció i els serveis. Becattini (1992:62-63) defineix el districte industrial com "una entidad socioterritorial que se caracteriza por la presencia activa tanto de una comunidad de personas como de un conjunto de empresas en la zona natural e históricamente determinada" i en destaca l'existència de la indústria com a activitat dominant, la divisió del treball i la venda de productes fora del districte¹⁴. No ha de sorprendre, per tant, que quan s'estudien els districtes industrials espanyols Balears apareix en referència a les activitats de la bisuteria de Menorca i del calçat a les zones d'Inca i Menorca (Costa, 1993).

Amb una estructura canviant i una organització flexible del treball, a la zona del Raiguer s'observa com es desenvolupa, en diverses etapes, una important producció de calçat fins als anys setanta (Bibiloni i Pons, 2001:355-369). La primera etapa s'estén des de, aproximadament, la dècada del 1880 fins a l'acabament de la Primera Guerra Mundial. En aquest període el calçat mallorquí es troba concentrat a Palma, però a la zona del Raiguer, principalment a Inca i Alaró, es desenvolupen alguns tallers o fàbriques vinculats al comerç d'exportació amb les Antilles espanyoles. La informació sobre l'organització del treball d'aquests tallers fa pensar que es tracta de tallers col·lectius integrats per artesans que es limiten a concentrar uns quants treballadors sense divisió de les tasques. L'empresari es limita a recollir les comandes i organitzar la venda del producte (Rosselló Verger, 1964:433; Marquès i Pieras, 1993:136). En canvi, el protagonista d'aquesta etapa continua essent el mestre artesà que distribueix el treball a domicili, i que en ocasions disposa de botigues de venda al públic i que també fabrica calçat a mida. En aquesta etapa les matrícules industrials d'Inca, Alaró i Lloseta no distingeixen entre sabater i fàbrica. L'expansió de la demanda que es produeix durant la Primera Guerra Mundial introdueix importants modificacions i el creixement de la producció de borseguís per a l'exèrcit francès portarà els mestres a deixar de banda el mercat regional i a la introducció del sistema fabril, encara que la producció continua essent bàsicament manual. El treball femení s'integra a la unitat familiar col·laborant amb els treballadors masculins en la confecció manual de la sabata.

La segona etapa és d'implantació del sistema fabril, complementada amb el treball domiciliari que perdura durant la dècada del 1920 fins al final de la Guerra Civil espanyola. S'ha produït un canvi de localització industrial a l'illa de Mallorca amb el decliu de Palma com a productora de calçat i el creixement de la part forana (les zones de Lluçmajor i del Raiguer) (Miranda Encarnación, 1998:217; Bibiloni i Pons, 2000:48). La major flexibilitat en l'organització del treball és un dels factors que permeten explicar el canvi. A la comarca del Raiguer, principalment a Inca, Alaró i Lloseta, sorgeixen durant aquesta etapa quatre o cinc fàbriques a cada localitat que canalitzen el procés de concentració de treballadors i d'especialització progressiva de les tasques (tall de pell, tall de peça, muntatge i acabat). Es produeix la diferenciació entre l'artesà i la fàbrica, distinció –ara sí– incorporada a les matrícules industrials. Es tracta de fàbriques que orienten la producció al mercat nacional i que arriben a reunir entre 50 i 100 treballadors. Amb la concentració de treballadors aconseguïen un abaratiment dels costos de producció i, sobretot, regularitzar la producció amb

portable al Raiguer –cosa que no hem afirmat i que defensam per lògica– atenen al fet que un sol municipi és molt poc –i per aquest motiu s'aporten dades comparatives d'algunes de les localitats dels voltants–, però per la seva banda no hi ha cap recolçament empíric quan realitza la crítica i Manera no proporciona dades de cap municipi del Raiguer ni de cap altra localitat de Balears. Al temps, sembla imprescindible repetir el que, només per qüestions operatives, entenem per comarca del Raiguer: "Inca, Binissalem, Selva, Alaró i Mancor, els cinc municipis amb els quals Lloseta té frontera territorial i que anomenarem comarca" (Bibiloni i Pons, 2001:31). Una precisió completada a la nota 18 de la mateixa pàgina on s'afirma "no confondre amb Comarca del Raiguer, encara que aquests municipis s'hi troben integrats, amb altres que no es comptabilitzen".

Bona part de les indústries subsidiàries es concentren a Inca amb la proliferació de tallers mecànics, fàbriques d'adobar pells o de trenat, producció d'envasos de cartó, maquinària de segona mà, magatzems de complementos (sivelles, cordons, ullets...), etc.

¹⁰ Manera (2002:440-444) posa en dubte l'existència d'un districte industrial al Raiguer –qüestió que per pura inquietud científica compartim ja que no creiem en les veritats absolutes– a la vista de les proves aportades des del cas de Lloseta, però emet una crítica que porta a confusió basada en un model teòric que, hem de recordar, no contrasta empíricament. Especialment per aquest motiu és una paradoxa que, malgrat el pes econòmic del sector, a hores d'ara no es disposi de cap estudi de conjunt que contempli l'evolució del calçat a Mallorca durant els segles XIX i XX, tot i que han proliferat nombrosos i bons estudis d'abast més localitzat cronològicament i espacialment, que contrasten amb algunes obres recents que tenen

aquest títol però no el contingut.

¹¹ Per a De Luca i Soto (1995: 22) la reactivació del concepte de districte industrial de Marshall durant els anys setanta és una de les respostes al debat iniciat sobre el desenvolupament regional, la localització industrial i la descentralització productiva.

¹² Vegeu pròleg a l'edició espanyola de Pyke i Sengenberger (comp.). Els exemples es refereixen a Beccattini (1975) sobre la Toscana, Sforzi (1992) sobre el conjunt d'Itàlia, Schmitz (1994) per al cas alemany, Julien (1994) per al Canadà; Kristensen (1994) per a Dinamarca o Ybarra (1991) i Benton (1994) en el cas espanyol. Destaquen, a més, els debats oberts entorn a la concepció de districte industrial com el que enfronta Amin i Robins amb Sabel, Piore i Storper –recollit a Pyke, Beccattini i Sengenberger, 1992: 245-312– especialment pel que fa al dualisme entre sistemes de producció flexible i producció en massa. Vegeu també De Luca i Soto (1995: 64-71).

¹³ Cal destacar les semblances que presenta el districte industrial de la Vall del Vinalopó amb el Raiguer, on els empresaris sabaters mostren una especial habilitat a l'hora de compartir informació amb la qual establir diferents estratègies empresarials (Benton, 1994:110-113). Vegeu també Bernabé Maestre (1976).

¹⁴ Per la seva banda, Piore (1992:83-85) entén que les característiques fonamentals dels districtes industrials són el dinamisme tecnològic, les relacions de competència-cooperació, la vinculació –cultural i social– amb l'entorn, la funcionalitat de xarxa i les incerteses davant l'èxit o el fracàs.

¹⁵ El 1930 la patronal del calçat de Lloseta arriba a l'acord d'una sèrie de punts en aquest sentit: desaparició del salari setmanal substituït pel jornal diari, la jornada de vuit hores, exigències de puntua-

el control del procés de treball quan es disciplina els treballadors procedents del món agrari o artesanal¹⁵. La mecanització és pràcticament nul·la, excepció feta d'alguna maquinària auxiliar¹⁶. En canvi, aquests empresaris situen gran part de les fases de producció d'elaboració manual (preferentment els talls i el muntatge) a l'exterior. Continua dominant el treball a domicili i a escarada d'aquestes parts del procés productiu. El treball manual femení per a la confecció de talls i el masculí per a la confecció de parells 'assentats' (cosit del tall a la sola i la incorporació del tacó) romanen majoritàriament en la modalitat del treball a domicili. La dècada del 1930 és testimoni de nombrosos conflictes entre els empresaris fabrils i els treballadors a escarada reforçats per la conflictivitat política i les reivindicacions dels partits obrers¹⁷. Pel que fa als artesans, productors de calçat en totes les seves fases, van desapareixent progressivament i integrant-se a la fàbrica o com a treballadors a domicili (Bibiloni i Pons, 2000: 49). La Guerra Civil suposarà una ruptura conjuntural respecte al tradicional mercat nacional de les indústries de la zona que es veurà compensada amb l'increment de la demanda militar¹⁸.

En acabar la Guerra Civil s'inicia un nou període que es perllonga fins als anys seixanta. Aquesta etapa es caracteritza per l'intervencionisme estatal en la creació d'empreses i en la disponibilitat de matèries primeres del període de postguerra (Miranda Encarnación, 1994b:349; Catalán, 1994:379-381). Malgrat l'intent de limitar la seva creació, la dècada del 1940 es caracteritza a la comarca del Raiguer per la proliferació de petites fàbriques de menys de 10 treballadors creades, generalment, per obrers que a l'etapa anterior estaven integrats a les grans fàbriques. La base d'aquests petits tallers és el treball familiar (esposa, germans i fills de l'empresari) complementat en hores nocturnes i festives amb treballadors especialistes a escarada. Es tracta de talladors de pell o muntadors que treballen a les grans fàbriques i que, amb aquesta activitat complementària, aconseguen uns ingressos addicionals. Persisteix una fabricació manual o semimanual incentivada per les dificultats d'importació de maquinària i la menor intervenció en els preus del calçat d'artesanía. La flexibilitat de la mà d'obra continua determinada per la importància del treball domiciliari. En canvi en aquest període es comencen a configurar diferències de gènere en el tractament del treballador a domicili. La manca de maquinària a la fase del muntatge i cosit de la sola determina la importància de l'especialista en el muntatge i 'assentat' de la sabata. Aquests treballen a domicili ajudats per la unitat familiar, però el cap de família rep un contracte de treball a domicili per part de les fàbriques més grans i consolidades¹⁹. L'empresa els proporciona les matèries primeres i fornitures a canvi del seu treball, que es remunera en funció de la producció (nombre de parells de sabates)²⁰. Per la seva banda, els petits tallers es beneficien de les economies externes pròpies d'un districte industrial, en aquest cas quan aprofiten el treball d'aquests especialistes encara que sense haver de suportar els costos del contracte o de les assegurances socials que ja cobreixen les grans empreses. En canvi, i llevat d'algunes excepcions, el treball femení es mantindrà submergit. Les dones, generalment condicionades per les càrregues familiars, treballaran a casa seva sense beneficiar-se de contractes de treball ni assegurances socials i encarregant-se, a més, tant dels fills com de les tasques de la casa (McBride, 1984; Combes i Haicault, 1994; Borderías i Carrasco, 1994:77-91; Ramos, 1995). Aquesta diferenciació en el treball per raons de gènere s'anirà accentuant a mesura que a partir de la dècada del 1950 i, sobretot en la dècada del 1960, s'inicia la mecanització en el procés del cosit i muntatge del calçat i, per tant, a mesura que els treballadors masculins especialitzats en aquesta fase final del procés s'incorporen a les fàbriques (Quadre 5)²¹. Les dones, en canvi, romanen en règim d'economia submergida, deixant la seva seguretat futura o la protecció social vinculades a les relacions parentals amb els mascles de la família (generalment marits). Només en el cas de dones fadrines o vídues, tret d'algunes excepcions, es produirà una incorporació al món fabril.

La reconversió sorgida de la crisi dels anys setanta provoca que el treball a domicili prengui, en molts casos, un vessant il·legal amb l'expansió de l'economia submergida que es consolida com a solució de les necessitats d'uns treballadors necessitats d'ingressos addicionals o, en molts casos, la simple supervivència i els problemes d'unes empreses que necessiten rompre amb l'excessiva rigidesa del mercat de treball²². Aquest procés es consolida quan, a l'altre extrem, l'Estat no articula els mecanismes adients per sortir de la crisi i els plans de reconversió es dissenyen d'esquena a la realitat²³, mentre els sindicats es mantenen en l'ambigüitat davant l'activitat econòmica submergida i les associacions patronals l'accepten com un instrument eficaç (Miguélez Lobo, 1982:456 i 458; Cabrer Borràs, 1978:174)²⁴. L'expansió de l'economia submergida i el treball precari ha coronat un procés que el sector del calçat havia iniciat dècades enrere, en el qual el principal damnificat és la dona²⁵. Així, la dona és utilitzada com a mà d'obra flexible que surt del sistema de fàbrica bé per motius socials —quan es casa— o estrictament econòmics —quan a l'empresari li pot resultar més rendible abordar una crisi amb una organització descentralitzada de l'empresa. Aquest darrer procés s'executaria en un clima de contradicció en el qual la dona vinculada al sector del calçat entra en una fase d'invisibilitat laboral quan la resta de les treballadores comencen a emergir incorporant-se massivament al mercat de treball assalariat i impulsant el moviment feminista²⁶.

El treball femení en el calçat a través del cas de Lloseta

Durant els anys cinquanta i seixanta Lloseta coneix un important increment demogràfic (Quadre 1), fonamentalment per la via de la immigració (Quadre 3). Pel que fa a les dones la població femenina es dispara un 43,3% entre 1950 i 1970. Aquest augment es deu, especialment, a l'aportació de la població jove que creix un 60,5%, mentre les dones actives i les que superen els 65 anys d'edat signifiquen, respectivament, un 38,6% i 34,6% (Quadre 2).

El vincle de la dona amb el sector del calçat és clar. Segons la informació obtinguda a través dels censos i padrons de població —pel que s'han de prendre amb tota precaució a causa del fort subregistre—, a la primera meitat del segle XX es consolida un procés de feminització que s'inicia en els anys vint²⁷. Així, entre 1930 i 1970 les dones vénen a representar entre 1/5 i 1/3 de la força de treball en el sector (Quadre 4). Cap al 1950, data en què més dones declaren treballar en el calçat (147 casos) s'assoleix el màxim (34,6%) quan representa el 17,6% de la població activa femenina, per un 11,1% el 1960 i un 7,3% el 1970. Aquestes dades poden disparar-se fins a nivells difícils de quantificar a causa de l'ocultació de la situació laboral real de la dona, relacionada amb la importància del treball a domicili²⁸. De fet, les possibilitats de quantificar la integració de la dona en el mercat de treball són escasses, especialment quan, com en el cas de Lloseta, el treball domiciliari es troba tan estès²⁹. En qualsevol cas i malgrat que entre 1960 i 1970 s'ha produït un intens descens de les dones vinculades al calçat, que es manifesta tant en termes absoluts com en la seva representativitat sobre la població activa femenina, es tracta d'un procés més aparent que real que s'explica, molt possiblement, amb un augment de l'ocultació. De fet, el 1960 dues de cada tres dones de Lloseta que declaren treballar ho fan en el calçat, mentre que el 1970 aquesta presència continua essent molt elevada, amb un 55%.

Les dificultats per conèixer l'ocupació de la força de treball femenina poden ser insalvables encara que resten relativament minimitzades per la influència de dos factors que apunten a la seva relació amb el calçat: per una part, el treball a domicili i l'economia submergida són característiques compartides amb la majoria dels distric-

lital i l'obligació de presentar un document amb referències per part dels treballadors que canvien d'empresa. Arxiu *Calzados Ordinás* (sense catalogar).

¹⁶ Entre 1920 i 1940 l'única maquinària que consta a la matricula industrial de les localitats d'Inca, Alaró i Lloseta és subsidiària. El 1930 la màquina auxillar més estesa és la de tallar soles amb 12, 4 i 2 unitats respectivament (Bibiloni i Pons, 2000:62). Segons Miranda Encarnación (1998: 211), el 1940 aquest nombre ha augmentat a 23, 7 i 1 unitats. Per trobar altra maquinària subsidiària caldrà esperar a la dècada del 1950.

¹⁷ Durant l'etapa republicana es registren nombroses vagues al sector calçat, en gran part protagonitzades pels treballadors a domicili. El 1931 afecten Inca i Alaró, mentre que el 1933 es produeixen reivindicacions a Inca i Lloseta.

a més de quatre conflictes a Lluçmajor (Gabriel, 1973: 302). En el cas de Lloseta el 1933 els treballadors a escarada cerquen ajuda en la societat obrera local, *El Derecho del Obrero*, per tal de presentar unes bases d'increment amb l'amenaça de vaga. El conflicte es resol amb un increment de preus per parell de sabates que, al temps, els empresaris fan repercutir en el preu de venda del calçat.

¹⁸ El sector del calçat a Balears, situada a la zona nacional, rebra un fort impuls durant la guerra ja que el gruix de la indústria espanyola es manté a la zona republicana (Miranda Encarnación, 1998: 194).

¹⁹ Serveixi l'exemple de l'empresa llosetina *Calzados Ordinás, S.A.* El 1953 realitza dotze contractes de treball a domicili a homes de la comarca (de les poblacions d'Alaró, Biniamar-Selva, Lloseta, Binissalem, Sencelles, Búger i Mancor) per a què confeccionin parells assentats a un preu de 12,65 pessetes el parell. En canvi, només es realitza el contracte d'aquest tipus a una dona que s'en-

carregarà de preparar tallers (Bibiloni i Pons, 2000: 366).

²⁰ Per a l'organització del treball a domicili i les relacions amb l'empresari, vegeu Aguilera Criado (1998:129-162).

²¹ A principi de la dècada del 1950 són poques les empreses de la comarca que disposen de mitjans per mecanitzar el procés de muntatge o cosit, amb el qual es pot considerar el treball mecanitzat. Tot i que les matricules industrials no recullen la totalitat de la mecanització per l'ocultació dels declarants, cal dir que de les 49 empreses de calçat registrades a Inca el 1950 només 12 es declaren tallers mecànics. En canvi, únicament tres disposen de màquina de cosir sola *Blake* i únicament es declara una màquina de muntar, una *Consolidated*, a la fàbrica d'Antoni Fluxà. A Alaró i Lloseta, en la mateixa data no es declara cap de les dues modalitats de maquinària. El 1960 a Inca s'han incorporat màquines de muntar a altres tres fàbriques. En canvi, el nombre de tallers que es declaren totalment mecànics ha disminuït respecte del 1950. De 55 fàbriques declarades el 1960, només 7 es declaren tallers mecànics. En el cas de Lloseta la mecanització és tardana. La primera màquina de cosir sola no s'incorpora fins al 1953 essent adquirida per un petit taller de 10 operaris. El 1957 el taller d'Antoni Ordinas Català n'incorpora dues (una és una *Blake* a pedal). No es dona un canvi significatiu a la mecanització fins al 1957 quan es produeix un augment de 42 motors de 57 hp el 1956 a 57 motors de 87 hp en aquest any (Bibiloni i Pons, 2000:49, 61-62).

²² Segons Miguélez Lobo (1989:116-118) la crisi dels anys setanta juga un paper molt important en la difusió del treball submergit, malgrat que ja existeix en èpoques anteriors i especialment a sectors i regions on s'havia manifestat com una activitat tradicional. Al calçat i a la jugueteria valenciana, així com al tèxtil català (Miguélez Lo-

tes i zones vinculades al calçat (Vidal Nicolau, 1991 i 1992; Marquès, 1993; Marquès i Pieras, 1993; Miranda Encarnación, 1998; Bibiloni i Pons, 2001); i, en segona instància, el coneixement empíric adquirit sobre el terreny –menyspreat per algun visionari que es decanta per assumir formulacions teòriques que no es preocupa de contrastar amb proves– delata el pes del treball realitzat fora de l'àmbit de la fàbrica, tant legal com il·legal³⁰.

Sobre aquesta darrera qüestió, és convenient observar les dades contingudes en el Quadre 5 sobre la importància de l'estat civil en el sector. En el cas dels homes, fins al 1950 destaca l'equilibri entre fadrins i casats (els segons representen entre un 43% i un 53%), mentre en els anys seixanta i setanta es consolida l'hegemonia dels casats quan representen respectivament el 56% i 65% del total dels homes sabaters. En el cas de les dones, en canvi, la situació és molt diferent. Segons els censos de població s'evidencia una hegemonia absoluta de les fadrines, de manera que quan accedeixen al matrimoni pareix que deixen de treballar³¹. Deixar de treballar, de sobte, coneixedores de les incerteses del mercat de treball sembla una resposta allunyada de la realitat³². Si creguéssim aquestes dades el perfil de les sabateres de Lloseta estaria format per fadrines o vídues i, en alguns casos, per dones casades sense fills, o bé amb descendents ja grans. De fet, la mitjana d'edat de les sabateres és uns deu anys menor que la dels homes (Quadre 4), encara que es retallen distàncies en els anys seixanta i setanta quan creix el paper de les dones casades (i de les vídues) a la fàbrica. Les dades del 1970 avalen aquesta proposta: només una de cada quatre dones sabateres està casada; la seva mitjana d'edat és de 48,6 anys, situant-se fora de l'edat fèrtil, que no conviu amb els seus fills o bé aquests són majors, encara que les possibilitats són diverses. En molts casos (42%) es tracta de dones i conviu amb el marit però els fills, si n'hi ha, han abandonat el nucli familiar; en altres ocasions (31,5%) els fills són majors de 15 anys (21 anys de mitjana) per la qual cosa la dependència cap a la mare és menor; només en quatre casos (21%) els fills són menors de 15 anys, i així i tot la mitjana és d'11,5 anys. En canvi, insistim, l'hipotètic desequilibri entre dones casades i fadrines és més fictici que real, ja que cal afegir-hi les treballadores que una vegada casades deixen de declarar la seva ocupació passant a treballar en el seu domicili fora del sistema de fàbrica³³. Així, el cens de població únicament recolliria les treballadores de fàbrica, a les quals els és difícil amagar l'ocupació.

Des d'aquest punt de vista, la importància creixent adquirida per treballadors casats (tant homes com dones) en els anys cinquanta i seixanta podria ser fruit d'un procés doble i independent. L'augment dels homes casats en el cens del 1960 i la seva estabilització deu anys després contrasta amb la forta reducció del nombre de fadrins. En aquest procés convergeixen dues forces: primera, la creixent mecanització de les fàbriques (corresponent a les fases del muntatge i cosit), que exigeix més força de treball dins el mateix recinte fabril, seria satisfeta pels treballadors més experimentats (i casats); segon, al mateix temps, la diversificació econòmica de la localitat (i del conjunt de l'illa) absorbeix una part creixent de mà d'obra jove (i fadrina) que en el cens de 1970 és registrada en els sectors de la construcció i els serveis³⁴.

Pel que fa a les dones casades, el procés és semblant al dels homes, encara que les causes són diferents. En primer lloc, el control del treball de qualitat exigeix una major presència de dones experimentats (i casades) a la fàbrica. En segona instància, la caiguda del nombre de treballadores fadrines és assumida pel creixent protagonisme del treball a domicili i una escolarització més perllongada³⁵.

Un altre dels trets que defineixen el perfil de la dona que treballa en el calçat és el seu origen. Malgrat la forta influència que la immigració té en el conjunt del mercat de treball, la majoria de les dones (79%) han nascut a Lloseta. La mineria és una activitat masculina en la qual destaca el protagonisme dels homes casats (entre 1930 i

1970 puja del 42% al 91%) i que amb el temps es defineix pels que no neixen en el municipi de Lloseta (entre un 42% i un 77%). Independentment de la procedència d'aquests treballadors (la resta de la comarca del Raiguer o la resta d'Espanya) la seva contribució directa a l'aportació de mà d'obra femenina a les fàbriques de calçat és escassa. No consta l'existència de cap esposa de miner que sigui sabatera, i els fills i filles d'aquests és poc freqüent que ho siguin. Aquesta escassa contribució pot estar directament relacionada amb l'existència d'uns salaris més elevats entre els miners i la càrrega familiar que han de suportar les seves esposes, ja que predominen els treballadors procedents d'altres províncies espanyoles amb esposes que tampoc no han nascut a Lloseta, el nombre mitjà de fills s'aproxima a tres i l'edat d'aquests és d'uns deu anys, essent freqüents les parelles amb fills de tres anys i menys d'edat (Quadre 11).

La majoria d'aquests factors apunten en la mateixa direcció i atorguen una importància cada cop més clara al treball a domicili. Alguns estudis fets en altres regions espanyoles confirmen aquest extrem. En una anàlisi sobre el treball a domicili en el País Valencià, Sanchis realitzà 269 entrevistes a 57 municipis pertanyents a 12 comarques. Les conclusions més destacades són: la gran difusió del treball a domicili; el gran protagonisme adquirit per la dona de mitjana edat; el baix nivell d'instrucció de las dones enquestades; el caràcter complementari del treball a domicili respecte a altres fonts primàries d'ingressos; la senzillesa de l'aprenentatge malgrat que en algunes tasques com l'aparat es requereix una destresa difícil d'adquirir sense l'ajuda d'altres treballadores més experimentades o altres membres de la família; el treball pot ser manual, encara que també són moltes (50%) les treballadores que utilitzen maquinària. Aquest darrer aspecte, com altres, és especialment clar en el cas de les treballadores de Lloseta, on des de las primeres dècades del segle XX la repuntadora *Singer* (sense motor) es converteix en una part més del mobiliari domèstic³⁶, i només després de la Guerra Civil el motor substitueix lentament els pedals³⁷. A l'enquesta citada (Sanchis, 1982:129) es conclou que el treball femení a domicili està provocat per les relacions amb un mercat de treball amb poques alternatives a les crisis o que tanca la porta a persones amb escassa formació; pel paper social i familiar de les mares treballadores; o per la baixa productivitat atribuïda a les treballadores a causa de les tasques domèstiques³⁸.

Calzados Ordinas, un bon exemple

Lloseta aporta al sector del calçat una sèrie de trets ja identificats en altres localitats i branques de la indústria espanyola. La flexibilitat de la força de treball pot il·lustrar-se amb l'exemple de *Calzados Ordinas*, una de les firmes més antigues i importants de Lloseta. *Calzados Ordinas* té una llarga trajectòria com a empresa familiar, essent creada per Antoni Ordinas Escalas al voltant del 1890. A la mort del fundador el 1907 s'interromp l'activitat, que reprendrà la vídua, Anna Català, amb els fills a partir del 1919. Aquesta empresa formarà part de les sis primeres fàbriques que hi iha al municipi després de la Primera Guerra Mundial i que contribuiran a l'expansió del sistema fabril, a la divisió de tasques i a disciplinar el treballador procedent del món agrari i artesanal. El 1928, després de l'escisió familiar produïda per la sortida del fill més gran de la gestió de la fàbrica, es crea una primera societat mercantil denominada *Viuda de Antonio Ordinas y Compañía*, formada per la vídua i la resta de fills mascles. Durant aquest període declara 60 treballadors encara que la societat continuarà creixent amb una forta expansió en el mercat nacional fins a la Guerra Civil. La mort d'un dels fills el 1936, juntament amb la desaparició d'Anna Català, provocarà un nou canvi de titularitat a l'empresa. El 1940 es constitueix *Calzados Ordinas, S.L.* com a continuadora de l'anterior i integrada pels dos fills mascles sobrevivents (Llo-

bo, 1982:442) o sevillà (Aguilar Criado, 1998:40-45) s'hauria d'afegir el calçat mallorquí.

²³ Pels anys setanta destaca la importància de la flexibilitat del calçat espanyol quan la reestructuració del sector es produeix de forma espontània per a la ineficàcia del pla de reactivació governamental. Aquesta espontaneïtat es tradueix, fonamentalment, en la reducció de costos a partir de l'expansió del treball femení, en el qual coincideixen els beneficis salarials per a les empreses i l'escassa conflictivitat (Ybarra, 1982:489 i 492; Pesce, 1988:36-39). En una línia semblant, Torrejón Velardiez (1990:131) es fa ressò de l'escassa repercussió dels plans de reconversió sobre el calçat valencià i de l'auge experimentat per l'economia submergida com a principal instrument per frenar el procés regressiu dels anys vuitanta. Vegeu també Benton (1986:343-347).

²⁴ La divisió del treball en funció del gènere s'ha fomentat també pels sindicats obrers (Niella Cristóbal, 1996:15). Gálvez Muñoz (2000:17) apunta en la mateixa direcció quan els empresaris opten per mà d'obra masculina atenent a la pressió sindical i a les possibilitats d'adaptació que oferia la flexibilitat de les dones. Per la seva part, a la segona meitat del segle XX els neomarxistes han parat major atenció en l'explotació de la dona, especialitzada en el treball domiciliari (Dominguez Martín, 2001:158). Algun autor, franca minoria avui dia afortunadament, opta per erigir-se en hagiògraf dels empresaris que patrocinen els seus estudis i prefereixen destacar el caràcter emprendedor dels empresaris en lloc de les estratègies menys exportables que necessàriament, en ocasions, han hagut de seguir.

²⁵ Per la seva banda, Niella Cristóbal (1996:13) destaca l'especial subordinació social que les dones pateixen durant el franquisme dels anys quaranta i cinquanta.

²⁶ Casas (1988:18) contrasta amb el procés descrit per Milkman (1994: 358-360) ja que en el seu estudi sobre Estats Units indica que és a partir de la Segona Guerra Mundial quan entra en crisi el "salari familiar", pel qual l'home havia de rebre una remuneració suficient per tal de mantenir la totalitat de la seva família. La creixent incorporació al mercat de treball de dones fadrines, vídues i divorciades és el preludi del protagonisme que la dona casada tindrà quan les anteriors no siguin suficients per nodrir el mercat de treball.

²⁷ En el tèxtil català a la primera meitat del segle XX es detecta el mateix procés (Llonch Casanovas, 1994: 153).

²⁸ Sarasúa (1994:9-10) recorda els problemes derivats de l'ús dels censos que dificulten el càlcul del treball de dones i nins, així com del treball a domicili o per hores. Erdozain i Mikelarena Peña (1999:91-92) es fan ressò de les "deficiències en la anotació de la actividad ocupacional" de les dones, cosa que dificulta el coneixement de les taxes d'activitat. La cerca de fonts alternatives i/o complementàries que informin sobre el treball de les dones és una urgència. L'existència d'aquestes fonts és, sens dubte, un regal. Vegeu el treball de Borderias i López Guallar (2001) al respecte de la utilitat de la *Monografia de Cerdà* per a mitjan segle XIX.

²⁹ Sanchis (1982:120) per al cas valencià i Solo Carmona (1989:118-119) per al conjunt del treball a domicili.

³⁰ A més, cal no oblidar que les dades derivades dels censos de població són poc fiables quan es refereixen a aquest punt. Camps Cura (1997:53) estima en un 40% l'ocultació de l'activitat femenina quan compara el padró municipal del 1920 amb el cens obrer del 1919.

³¹ En el cas de Vilassar de Dalt s'observa com les treballadores casades del sector

renç i Bartomeu) i el cunyat d'ambdós, Joan Rosselló. Les dificultats d'aprovisionament de matèria primera de la indústria de calçat a la postguerra porten els socis a una divisió fictícia de l'empresa per tal d'aconseguir més quotes. El primer d'agost del 1945 es dissol la firma, apareixent des d'aquest moment dues matrícules industrials: la primera a nom de Bartomeu Ordinas Català, que declara uns 50 treballadors, i la segona a càrrec de Joan Rosselló, amb 100 obrers. En realitat l'empresa funciona com una única unitat de producció fins a la separació definitiva en els anys seixanta, en el moment en què declina la seva producció. L'etapa de major expansió es produeix durant les dècades de 1940 i 1950. El 1941 produeix 10.266 parells anuals, que augmenten a 20.458 el 1956. Des d'aquest any es produeix un progressiu descens de la producció³⁹. De la trajectòria d'aquesta firma es dedueixen una sèrie de característiques fonamentals:

–En primer lloc i pel que respecta a la presència de la dona a la fàbrica, es fa evident la seva importància, ja que representa quasi un terç de la força de treball de *Calzados Ordinas*. Aquest paper varia, en canvi, amb el temps. Mentre, per una part, entre 1945 i 1975 es registren 43 dones per 102 homes, els talls cronològics recollits en el Quadre 6 indiquen que en un mateix moment l'empresa només acull un 22% de dones. Aquest percentatge només es dispara quan en los anys setanta el nombre absolut de treballadors, especialment homes, s'ha enfonsat.

–En segon lloc, atenent a la duració mitjana de la vida laboral –de fàbrica– en el cas de les dones és molt més breu que en els homes, i contrasten els poc més de tres anys (39,3 mesos) de las primeres amb els prop de sis anys (70,7 mesos) dels segons (Quadre 7)⁴⁰. Aquestes dades globals referides a la permanència a la fàbrica són més clares quan s'analitzen els segments cronològics del Quadre 7. Menys d'un terç de les dones es troba adscrita a la fàbrica durant un període inferior a un any, mentre que les que romanen a la fàbrica per més de sis anys tan sols superen el 16%. En el cas dels homes les dades canvien absolutament i donen prova d'una major longevitat laboral a l'empresa. Si es pren com a referència el segment que es refereix als treballadors amb més antiguitat a *Calzados Ordinas* (Quadre 8), es constata que la vida laboral de les dones, en el llarg termini, és encara molt menys significativa que la dels homes. De fet, no es registra cap treballadora per damunt dels tretze anys de permanència a l'empresa, mentre que entre els homes quasi el 8% supera els quinze anys⁴¹.

Aquestes dades, per tant, apunten cap a una intensa mobilitat de la força de treball. Les edats d'entrada i sortida de la fàbrica no ofereixen sorpreses significatives (Quadre 9). Per una part, encara que l'edat d'incorporació a l'empresa és semblant, i precoç en ambdós casos, és més significativa en les dones ja que quasi el 63% ho fa abans dels 24 anys, mentre que a partir d'aquesta edat els ingressos són esporàdics. En el cas dels homes, en canvi, el termini s'amplia fins als 29 anys produint-se alguns pics al llarg de la vida laboral (segments de 40 a 44 anys i de 50 a 54 anys)⁴². En segon lloc, les baixes a l'empresa confirmen la intensa mobilitat dels treballadors. Prop del 70% de les dones abandona l'empresa abans de complir els 30 anys, produint-se una gran concentració de baixes en el segment de 20 a 24 anys que coincideix amb l'edat més freqüent en la qual s'accedeix al matrimoni, mentre que durant la resta de la vida laboral no es registren grans alteracions. El cas dels homes torna a incorporar algunes novetats. Per una part es repeteix, com en les dones, la precoç sortida de l'empresa. El 48% dels homes causa baixa abans dels 30 anys i encara que el segment més actiu continua essent el de 20 a 24 anys, la concentració no és tan alta com en les dones (21,78% per 39,53%). En canvi, la major discrepància es dona en la possibilitat d'arribar a la jubilació des del treball realitzat en la mateixa empresa. Davant l'escassa presència femenina (2 casos) prop del 14% dels homes acaba la seva vida laboral a *Calzados Ordinas* (Camps Cura, 1997:51).

Les diferències entre homes i dones anotades fins al moment es reforcen quan ens fixam en el salari i en la categoria professional (Quadres 12, 13 i 14). Per una part, destaca l'escassa diversitat de les categories professionals de les dones amb una clara hegemonia de les classificades com aprenents i ajudants. Per altra banda, poques dones arriben a la categoria d'especialista, situant-se el sostre de promoció en l'oficialia de tercera categoria a la que s'accedeix a una edat madura (uns 40 anys), enfront de la joventut amb la qual l'assoleixen els homes (uns 22 anys) (Oliver Frauca, 2001:453). En la mateixa línia i com succeeix en altres sectors, el salari de les dones és inferior al dels homes dins de la mateixa edat i categoria professional.

La relació de pagaments setmanals satisfets per *Calzados Ordinas* en concepte de salaris corresponents al treball a domicili (Quadre 10) complementa la perspectiva anterior i reforça la gran flexibilitat del sistema de treball imperant en el calçat. Encara que el termini analitzat és molt més curt que l'anterior, hi destaca que cap dels treballadors –homes o dones– és present en les nòmines de l'empresa en els 40 mesos que recullen els pagaments. Per altra banda, el període de temps en què les dones estan vinculades a l'empresa és quasi bé la meitat que el dels homes (6,8 per 11,3 mesos respectivament). Una tercera característica es refereix a l'elevada proporció de dones, que representen al voltant de la meitat de la força de treball, cosa que ve a confirmar l'escassa fiabilitat de les fonts censals.

Conclusions

L'eix de l'organització del treball en el calçat de Lloseta ha estat el seu caràcter descentralitzat i difús. Pel fet de tractar-se d'una indústria intensiva en treball, s'ha beneficiat d'una important reserva laboral de mà d'obra barata que ha afavorit la lenta mecanització de sector. Aquesta reserva laboral s'ha accentuat amb l'aportació de treballadors de la comarca del Raiguer, accelerant-se a partir dels anys cinquanta amb la contribució d'un intens flux migratori procedent de la resta d'Espanya. Els treballadors i treballadores, especialment andalusos, han incrementat el potencial de treball de la localitat i s'han ocupat en el calçat, encara que majoritàriament ho han fet en la resta de sectors en auge com la construcció i els serveis.

En aquest context el treball femení ha jugat un paper capital per als interessos dels industrials sabaters en contribuir a esmorteir els embats de la demanda i afavorir l'adaptació de l'empresari. Després de la Guerra Civil, en el tradicional treball a domicili, característic de la indústria del calçat, comencen a distingir-se tractaments diferents en funció del gènere. En la dècada del 1950 els treballadors qualificats masculins aconsegeixen una relació contractual amb l'empresa així com una incipient cobertura de les assegurances socials. En canvi, aquesta relació només arriba tangencialment a la dona ja que la majoria de les treballadores es mantenen vinculades al treball a domicili. Generalment són les joves fadrines, en alguna ocasió les vídues, o les dones amb fills ja emancipats les que s'incorporen al món fabril. Quan a partir dels anys seixanta es produeixi la mecanització de la major part del procés productiu i els homes s'incorporin massivament a la fàbrica, amb la reducció del treball domiciliari masculí, la dona continuarà ancorada en el treball a domicili, sense cobertura contractual. Quan accedeix a la fàbrica, la dona roman vinculada a l'empresa durant un període inferior a l'home, aconsegeix escassos i tardans ascensos i salaris inferiors dins categories laborals semblants a les dels homes. Seran aquests, precisament, els factors que facin que per a l'empresari sigui atractiu el concurs de la dona com a força de treball fonamental a la indústria del calçat.

tèxtil solucionen el problema de l'atenció als nins i s'enfronten a la necessitat d'aportar un nou salari al nucli familiar (Llonch Casanovas, 1994: 153). Bertaux-Wiame *et al.* (1988:79) també veuen en la supervivència l'explicació al fet que la dona conservi la feina quan es casa. Aquest extrem queda confirmat a Borderias i López Guallar (2001:86-87) quan afirmen que a la Barcelona del 1856 l'empijorament de la situació obrera implicava que el 80% dels obrers necessitaven del salari de l'esposa per poder mantenir la família.

³² Hernández Martínez (1995: 224) assenyala que las conseqüències de l'abandonament voluntari del treball són molt diferents en homes i dones. Per als homes es sol traduir en salaris millors a la feina en la qual promocionen. En canvi, quan les dones deixen el treball per causa de matrimoni o maternitat influeix de forma negativa i es tradueix en salaris pitjors.

³³ Miguelez Lobo (1982: 447-448) insisteix en el fet que el treball a domicili és una bona solució per a les dones, pressionades socialment per deixar el treball quan es casen. Des d'aquest moment es converteixen en plantilla externa de la fàbrica. Per la seva banda, Camps Cura (1997:48-49) observa una "subutilització del potencial de trabajo femenino" quan a la Catalunya de mitjan segle XIX les dones casades limiten la seva activitat laboral remunerada a l'etapa inicial del matrimoni. De fet, afirma, el treball femení fora del domicili es concentra fins als 30 anys d'edat, protagonitzat per mares joves i adolescents que estalvien per al dot.

³⁴ El 1966 s'installa a Lloseta l'empresa *Portland de Mallorca, S.A.*, única fàbrica de ciment artificial de l'arxipèlag. El cens del 1970 registra 57 homes treballant a l'empresa en activitats molt diverses (conductors de camió, magatzems, muntadors, administratius, soldadors, electricistes, ferrers, pintors, ope-

raris diversos, grüistes, basculistes, moliners, personal de laboratori, etc). El transport serà una de les principals ocupacions d'aquests homes. En el conjunt del municipi consten 38 transportistes lligats, a més del ciment, a empreses de calçat, mobles, mineria, licors, pastisseria i construcció.

³⁵ El nombre de nines i joves que estudien amb 13 i més anys passa de 18 el 1960 a 43 el 1970.

³⁶ Miranda Encarnación (1998:63) és categòric quan afirma que la repuntadora utilitzada a l'aparat es difon ràpidament des del 1870 i a final del segle XIX ja s'havia incorporat a tots els centres productors.

³⁷ La indústria espanyola d'Eix de principi del segle XX descansa sobre el treball a domicili (2/3) amb un destacat protagonisme de les dones, enfront dels treballadors de fàbrica (1/3) (Miranda Encarnación, 1992:165).

³⁸ La importància dels rols socials i econòmics també es manifesten a Nelson (1988) o Bertaux-Wiame, Borderias i Pesce (1988:77-80). Hernández Martínez (1995:27 i 209) destaca les dificultats per tal d'analitzar el fet d'abandonar voluntàriament la feina a causa de l'elevat percentatge de dones que no tornen a treballar un cop ho deixen quan es casen. Per aquest motiu, asenyala, la taxa d'abandonament només és superior en les dones quan s'analitza l'espectre global de la població que ha treballat en alguna ocasió. La taxa masculina d'abandonament voluntari és superior quan només s'analitzen els ocupats. També indica que quan la dona accedeix a condicions de treball parelles a les dels homes, es produeix una important reducció de l'abandonament voluntari del treball. Deixar el treball, per tant, seria conseqüència i no causa de la discriminació laboral.

³⁹ La conservació dels arxius, especialment corresponents

Quadres

QUADRE 1
Població femenina de Lloseta per grups d'edat

Segment	1899	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970
80 i més	13	12	11	21	22	39	40	45
75-79	27	17	19	20	16	19	32	37
70-74	12	25	28	30	33	46	37	43
65-69	31	30	34	43	50	52	63	85
60-64	44	37	42	36	53	51	61	74
55-59	28	36	51	59	59	66	86	94
50-54	39	49	42	60	51	69	80	85
45-49	44	56	54	64	72	68	98	133
40-44	49	58	70	70	78	83	97	120
35-39	63	53	67	78	81	90	114	125
30-34	48	79	58	80	105	84	129	106
25-29	66	80	78	101	97	107	128	132
20-24	82	73	91	107	103	101	95	157
15-19	83	95	131	118	120	115	114	130
10-14	81	119	112	95	136	98	128	149
5-9	116	146	126	127	141	97	101	159
0-4	129	113	92	126	100	114	130	188
TOTAL	955	1.078	1.107	1.235	1.317	1.299	1.523	1.862

Font: Censos de població de Lloseta.

QUADRE 2
Estructura de la població femenina a Lloseta, segons l'edat

Any	0-14		15-64		65 i més		Total Nombre
	Nombre	%	Nombre	%	Nombre	%	
1899	326	34,13	546	57,17	83	9,69	955
1910	378	35,06	616	57,14	84	7,79	1.078
1920	330	29,81	685	61,87	92	8,31	1.107
1930	348	28,17	773	62,59	114	9,23	1.235
1940	377	28,62	819	62,18	121	9,18	1.317
1950	309	23,78	834	64,20	156	12,00	1.299
1960	359	23,57	992	65,13	172	11,29	1.523
1970	496	26,63	1.156	62,08	210	11,27	1.862

Font: Censos de població de Lloseta.

QUADRE 3
Força de treball i població immigrant

Cens	Homes a la mineria		Homes al calçat		Població total	% immigrants
	Censats	% I.	Censats	% I.		
1899	1	0,0	84	4,7	1.883	9,2
1910	1	0,0	159	3,8	2.134	9,7
1920	0	0,0	145	4,1	2.183	7,5
1930	40	42,5	223	3,6	2.399	10,7
1940	45	60,0	247	6,5	2.575	13,1
1950	70	44,3	278	11,1	2.541	14,1
1960	123	56,1	356	18,0	2.964	21,4
1970	52	76,9	301	24,9	3.758	31,8

Font: Censos de població de Lloseta. La població total no coincideix necessàriament amb les dades oficials de l'INE.

QUADRE 4
Població ocupada en el sector del calçat,
segons els censos de població de Lloseta

Any	Dones		Homes		total Nombre	% dones
	Nombre	M.E.	Nombre	M.E.		
1899	0	0,0	84	27,9	84	0,88
1910	5	22,4	159	29,9	164	3,1
1920	0	0,0	145	31,3	145	0,0
1930	60	22,1	223	31,6	283	21,2
1940	90	22,0	247	35,7	337	26,7
1950	147	21,5	278	32,2	425	34,6
1960	110	27,8	356	32,8	466	23,6
1970	85	28,8	301	35,0	386	22,0

Font: Censos de població de Lloseta. M.E.= mitjana d'edat.

QUADRE 5
Estat civil de la població sabatera de Lloseta

Any	Dones				Homes			
	Fadrines	Casades	Vídues	Total	Fadrins	Casats	Vídues	Total
1899	0	0	0	0	46	38	0	84
1910	3	2	0	5	76	81	2	159
1920	0	0	0	0	67	73	5	145
1930	57	2	1	60	118	97	8	223
1940	78	12	0	90	100	144	3	247
1950	141	4	2	147	145	131	2	278
1960	80	23	7	110	157	199	0	356
1970	59	19	7	85	106	195	0	301

Font: Censos de població de Lloseta.

a salaris i personal de la matricula de Bartomeu Ordinas, permet abordar alguns aspectes fonamentals sobre la situació del treball femení a les fàbriques de la comarca.

⁴⁰ El tipus de documentació utilitzada no permet quantificar les absències temporals a l'empresa.

⁴¹ A la dona de més antiguitat li corresponen 155 mesos, mentre que l'home amb major permanència supera els 30 anys. Un comportament semblant en el tèxtil (Oliver Frauca, 2001:457).

⁴² Al Sabadell del 1920 les freqüències més importants de treball femení es situen en el tram de 20 a 24 anys (Camps Cura, 1997:51). Les diferències respecte a Lloseta es deuen al fet que, a més d'existir un desfasament d'entre 20 i 50 anys per a la localitat mallorquina, el treball a domicili ja ha adquirit una importància capital.

QUADRE 6
Plantilla de *Calzados Ordinas*, 1945-1975

Any	Dones	Homes
1945	7	25
1950	9	28
1955	2	27
1960	3	19
1965	3	13
1970	4	9
1975	1	4

Font: Arxiu *Calzados Ordinas*, Llibre de matrícula d'operaris, número 1 i Relació del personal de l'empresa.

QUADRE 7
Temps treballat a *Calzados Ordinas*, 1945-1975

Període treballat (mesos)	Dones	Homes
Menys de 12	30,23	18,62
13 a 36	23,25	26,47
37 a 72	30,23	23,53
73 i més	16,27	31,37
Total	100	100

Font: Arxiu *Calzados Ordinas*, Llibre de matrícula d'operaris, número 1 i Relació del personal de l'empresa.

QUADRE 8
Treballadors de *Calzados Ordinas* (1945-1975)
amb antiguetat superior als 6 anys (%)

Període treballat (mesos)	Dones	Homes
73-120	13,95	11,76
121-180	2,32	10,78
181-240	0,00	2,94
241 i més	0,00	4,90
Total	16,27	31,37

Font: Arxiu *Calzados Ordinas*, Llibre de matrícula d'operaris, número 1 i Relació del personal de l'empresa.

QUADRE 9
Altes i baixes del personal de *Calzados Ordinas*, 1945-1975

Segment d'edat	Altes		Baixes	
	Dones %	Homes %	Dones %	Homes %
14 o menys	0,00	0,98	0,00	0,00
15-19	34,88	27,45	9,30	12,87
20-24	27,90	19,60	39,53	21,78
25-29	6,97	11,76	20,93	13,86
30-34	0,00	4,90	0,00	7,92
35-39	6,97	5,88	2,32	5,94
40-44	6,97	8,82	4,65	4,95
45-49	4,65	5,88	6,97	5,94
50-54	2,32	7,84	4,65	5,94
55-59	6,97	2,94	2,32	3,96
60-64	2,32	2,94	4,65	2,97
65 i més	0,00	0,98	4,65	13,86

Font: Arxiu *Calzados Ordinas*, Llibre de matrícula d'operaris, número 1 i Relació del personal de l'empresa.

Treballadors externs de *Calzados Ordinas* (1-9-1962/1-6-1963)

	Dones	Homes
Menys de 4	17	12
5-12	8	7
13-24	2	8
Més de 24	3	4
Total	30	31
Mitjana	6,83	11,35

Font: Arxiu *Calzados Ordinas*, Relació del personal de l'empresa.

QUADRE 11
Contribució de la mineria a la indústria del calçat a Lloseta

			1930	1940	1950	1960	1970
Total miners	Nombre	40	45	70	123	52	
Estat civil	Fadrins		22	16	22	17	5
	Casats		17	27	47	106	47
	Vidus		1	2	1	0	0
Miners immigrants	Nombre	17	27	32	69	40	
Procedència dels miners immigrants	Municipis limítrofs		12	6	12	20	4
	Resta de Mallorca		0	5	5	15	6
	Resta de Balears		2	1	0	0	0
	Resta d'Espanya		3	15	14	35	29
	Estranger		0	0	1	0	1
Mitjana d'edat	Nascuts a Lloseta		27,7	32,0	37,7	40,4	46,2
	Nacuts fora de Lloseta		31,8	34,0	35,8	38,6	40,1
Miners immigrants casats	Nombre						
Nombre segons procedència	A		1,0	7	13	28	27
	B		8	5	7	17	4
% miners immigrants	Total:		5,9	25,9	27,6	26,4	57,4
	casats de:		47,0	18,5	14,9	16,0	8,5
respecte:	Nombre de:		33,3	46,6	92,8	74,3	93,1
			66,6	83,3	58,3	85,0	100,0
Dades de la família dels miners							
Ocupació	Mestressa de casa	A	1	7	11	27	27
		B	7	5	7	17	4
	Sabatera	A	0	0	0	0	0
		B	0	0	0	0	0
	Altres	A	0	0	2	1	0
		B	1	0	0	0	0
Origen	Nombre esposes immigrants	A	1	7	8	23	25
		B	2	1	2	6	1
	% ambdós immigrants	A	100	100	72,7	82,1	92,6
		B	25,0	20,0	28,6	35,3	25,0
Fills	Nombre mitjà de fills	A	5	2,8	2,6	2,7	3,1
		B	3,5	2,2	2,1	2,2	2,7
	Mitjana edat dels fills	A	4,2	10,3	9,5	8,3	8,7
		B	9,8	12,4	7,3	10,9	13,3
Parelles amb fills de 3 o - anys	Nombre	A	1	4	3	14	15
		B	6	1	3	6	1
	Mitjana fills 3 o més anys	A	2	1	1,6	1,3	1,4
		B	1,3	1	1,6	1	1
Mitjana d'edat	A	1,5	2,5	1,8	1,6	1,7	
	B	2	2	2	2	1	
Relació dels fills de miners amb el calçat							
Pare miner amb filla sabatera	Nombre	A	0	0	0	5	2
		B	0	1	0	0	0
	%	A	0	0	0	17,8	7,4
		B	0	0	0	0	0
Pare miner amb fill sabater	Nombre	A	0	0	1	3	5
		B	0	0	0	3	0
	%	A	0	0	7,7	10,7	18,5
		B	0	0	0	17,6	0

Font: Censos de població de Lloseta. A= resta d'Espanya; B= resta del Raiguer

QUADRE 12
Salari de *Calzados Ordinars* per categories professionals

Any	Categoria professional			
	Dones		Homes	
	Jornal	Edat	Jornal	Edat
1945			7,50	17
1947	4,00	15	6,00	14
1947	4-5	16	5,00	16
1947	5,00	17		
1947	6,00	23		
1956	6,50	15	9,40	18
1956	6,50	19	7,05	19
1954			12,65	23
1955	9,65	55		
1960	27,00	32	34,25	25
1951	14,09	43	12,00	22
1952	9,70	23		
1953			12,00	22

Font: Arxiu *Calzados Ordinars*, Llibre de matrícula d'operaris, número 1. Jornals: pesetes/dia

QUADRE 13
Categories professionals de *Calzados Ordinars*

Institut d'Estudis Baleàrics

Categoria professional

Institut d'Estudis Baleàrics

Nombre de treballadors

Does Homes Total

Categoria professional	Does	Homes	Total
2ª categoria	0	3	3
3ª categoria	2	7	9
Aprenents	19	18	37
Auxiliars	0	1	1
Talladors sola 2ª	0	1	1
Escarada	2	5	7
Desviradors especialistes	0	1	1
Encoladors	1	0	1
Especialistes	2	7	9
Mecànics	0	1	1
Motoristes	0	1	1
Repuntadores a domicili	1	0	1
Picadores	0	1	1
Remat 1ª	0	1	1
Secció acabat	6	0	6
Sense determinar	4	8	12
Treballadors a domicili	2	17	19
Sabaters	1	10	11
Sabaters 2ª	0	2	2
Sabaters 3ª	0	4	4
Sabaters especialistes	0	3	3
Total	40	91	131

Font: Arxiu *Calzados Ordinars*, Llibre de matrícula d'operaris, número 1.

QUADRE 14
Categories professionals a les empreses continuadores
de *Calzados Ordinas*

Categoria Professional	Empresa de Bartomeu Ordinas Català		Empresa de Joan Rosselló Rotger	
	Dones	Homes	Dones	Homes
1 ^a	-	5	-	4
2 ^a	-	3	1	3
3 ^a	-	3	1	1
Especialistes	-	3	-	2
Ajudants	5	-	10	-
Aprenents	-	1	-	3
Peons	-	1	-	4
Subtotal	5	16	12	17
Total	21	29		

Font: Arxiu *Calzados Ordinas*, Relació del personal de l'empresa.

Bibliografia

AGUILAR CRIADO, E. (1998): *Las bordadoras de mantones de Manila de Sevilla. Trabajo y género en la producción doméstica*, Sevilla.

BAYLINA FERRE, M. (1996): *Trabajo industrial a domicilio y contexto regional en la España rural*, Bellaterra (edició microfotogràfica).

BECATTINI, G. (1975): *Lo sviluppo economico della Toscana*, Florència.

BECATTINI, G. (1992): El distrito industrial marshalliano como concepto socioeconómico. A Pyke, Becattini i Sengenberger (comps), *Los distritos industriales y las pequeñas empresas. I. Distritos industriales y cooperación interempresarial en Italia*, pp. 61-79 Madrid (la versió original italiana és del 1989).

BENTON, L. (1986): La 'informalización' del trabajo en la industria, *Papeles de Economía Española*, n.26: 333-350.

BENTON, L. (1994): La emergencia de los distritos industriales en España: reconversión industrial y divergencia de respuestas regionales. A Pyke i Sengenberger (comps), *Los distritos industriales y las pequeñas empresas. III. Distritos industriales y regeneración económica local*, pp. 81-127, Madrid.

BERNABÉ MAESTRE, J.M: (1976), *La industria del calzado en el Valle del Vinalopó*, València

BERG, M. (1987): *La era de las manufacturas, 1700-1820. Una nueva historia de la Revolución Industrial británica*, Barcelona.

BERTAUX WIAME, I., C. BORDERÍAS i A. PESCE (1988): Trabajo e identidad femenina: una comparación internacional sobre la producción de las trayectorias sociales de las mujeres, *Sociología del Trabajo*, n.3: 71-90.

BIBILONI, A. i J. PONS (2000): *La indústria del calçat a Lloseta, 1900-1960. Organització i força de treball en el canvi de localitat agrícola a centre industrial*, Binissalem.

BIBILONI, A. i J. PONS (2001): El lento cambio organizativo en la industria del calzado mallorquina (1900-1960). A Arenas, Florencio i Pons (eds.), *Trabajo y relaciones laborales en la España contemporánea*, pp. 355-369, Sevilla.

BIBILONI, A. i J. PONS (2002): Migracions internes i a distància mitja. Repercussions en el mercat de treball mallorquí. El cas de Lloseta i el seu entorn. 1870-1970. A Ferrando Ballester (coord), *Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy*, Vol. I, pp. 235-248, Palma.

BORDERÍAS, C. i C. CARRASCO (1994): Las mujeres y el trabajo: aproximaciones históricas, sociológicas y económicas. A Alemany, Borderías i Carrasco, *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales*, pp. 15-109, Madrid.

- BORDERIAS, C. i P. LOPEZ GUALLAR (2001): Salarios, economía familiar y género en la Barcelona de 1856. La monografía estadística de la clase obrera de Ildelfonso Cerdà. A Arenas, Florencio i Pons (eds.), *Trabajo y relaciones laborales en la España contemporánea*, pp. 75-91, Sevilla.
- CABRER BORRAS, B. (1978): Un análisis econométrico de las exportaciones de calzado, *Información Comercial Española*, n.544: 173-177.
- CAMPS CURA, E. (1997): Las transformaciones del mercado de trabajo en Cataluña (1850-1925): migraciones, ciclos de vida y economías familiares, *Revista de Historia Industrial*, n.11: 45-71.
- CASAS, J.I. (1988): Características del trabajo de la mujer: el caso español, *Sociología del Trabajo*, n.3: 17-33.
- CATALÁN, J. (1994): Industrialización difusa y desarrollo económico: el retroceso de 1939-58. A Catalán i Nadal (eds.) *La cara oculta de la industrialización española. La modernización de los sectores no líderes (siglos XIX y XX)*, Madrid.
- CELA CONDE, C.J. (1979): *Capitalismo y campesinado en la isla de Mallorca*, Madrid.
- COMBES, D. i HAICAULT, M. (1994): Producción y reproducción, relaciones sociales de sexo y de clase. A Alemany, Borderias i Carrasco, *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales*, pp. 533-556, Madrid.
- CONTRERAS NAVARRO, J.L. (1993): La industria del calzado en España. Análisis de la temporalidad como factor de competitividad, *Boletín Económico del ICE*, n.2381: 2392-2396
- COSTA M.T. (dir.) (1993): *EXCEL Cooperación entre empresas y sistemas productivos locales*, Madrid.
- DE LUCA MARTÍNEZ, J.A. i G.M. SOTO PACHECO (1995): *Los distritos industriales como estrategia de desarrollo regional*, Murcia.
- DOMINGUEZ MARTIN, R. (2001): Cuando las relaciones de género son relaciones laborales. Tres enfoques teóricos sobre la división familiar del trabajo y un estudio de caso. A Arenas, Florencio i Pons (eds.), *Trabajo y relaciones laborales en la España contemporánea*, pp.147-167, Sevilla.
- ERDOZAIN AZPILICUETA, P. i F. MIKELARENA PEÑA (1999) Las cifras de los activos agrarios de los censos de población españoles del periodo 1877-1991. Un análisis crítico, *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, n.XVII-1: 89-113.
- FORNER MUÑOZ, S. (1981): Lucha económica y conflictividad laboral en Alicante durante la Dictadura y la II República, *Estudios de Historia Social*, n.16-17: 197-226.
- GABRIEL, P. (1973), *El moviment obrer a Mallorca*, Barcelona.
- GÁLVEZ MUÑOZ, L. (2000): Género y cambio tecnológico: rentabilidad económica y política del proceso de industrialización del monopolio de tabacos en España (1887-1945), *Revista de Historia Económica*, n.XVIII-1: 11-45.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, Á. (1992): Condiciones de trabajo y conflictividad laboral de la mujer trabajadora en Sevilla. 1900-1917, *Historia Social*, n.13: 39-51.
- HERNÁNDEZ MARTÍNEZ, P.J. (1995): *Factores explicativos de las diferencias salariales entre hombres y mujeres en España: un análisis empírico*, Bellaterra (edició microfotogràfica).
- JULIEN, P.A. (1994): Papel de las instituciones locales en el desarrollo de los distritos industriales: la experiencia canadiense. A Pyke i Sengenberger (comps), *Los distritos industriales y las pequeñas empresas. III. Distritos industriales y regeneración económica local*, pp. 259-278, Madrid.
- KRISTENSEN, P.H. (1994): Distritos industriales en Jutlandia occidental, Dinamarca. A Pyke i Sengenberger (comps), *Los distritos industriales y las pequeñas empresas. III. Distritos industriales y regeneración económica local*, pp.171-231, Madrid.
- LLONCH CASANOVAS, M. (1994): Inserción laboral de la inmigración y sistema de reclutamiento de la fábrica textil: Vilassar de Dalt, 1910-1945, *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, n.XII-2/3: 149-161.
- MANERA, C. (2002): La resistencia del calzado mallorquín, 1940-2001: de la crisis de posguerra al desarrollo turístico. A Manera (dir.), *Las islas del calzado. Historia económica del sector en Baleares (1200-2000)*, pp. 341-470, Palma.
- MARQUÉS, M.A. (1993): *Industrials i artesans de Menorca. El cas d'Alaior (1852-1936)*, Palma.
- MARQUÉS, M.A. i M. PIERAS (1993): Dos pobles productors de sabates: Inca i Alaior". Primeres comparacions, *Revista de Menorca*, n.1: 127-158.

- McBRIDE, T.M. (1984): El largo camino a casa: el trabajo de la mujer y la industrialización. A Nash (ed.), *Presencia y protagonismo. Aspectos de la historia de la mujer*, 121-137, Barcelona.
- MIGUÉLEZ LOBO, F. (1982): Economía sumergida y transformaciones socio-laborales (En torno a una investigación realizada en el textil de Cataluña), *Boletín de Estudios Económicos*, n.37: 439-460.
- MIGUÉLEZ LOBO, F. (1989): El trabajo sumergido en España en la perspectiva del Acta Única Europea (1993), *Papers. Revista de Sociología*, n.32: 115-125.
- MILKMAN, R. (1994): Las trabajadoras y el movimiento obrero en tiempos difíciles: comparación entre las décadas de 1930 y 1980. A Alemany, Borderías i Carrasco, *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales*, pp. 345-369, Madrid.
- MIRANDA ENCARNACIÓN, J.A. (1992): Els orígens del model industrial valencià. *Elx*, 1850-1930, *Recerques*, n.25: 159-173.
- MIRANDA ENCARNACIÓN, J.A. (1994a): La industria del calzado española en la posguerra: los efectos del intervencionismo sobre una industria de bienes de consumo, *Revista de Historia Económica*, n.2: 317-339.
- MIRANDA ENCARNACIÓN, J.A. (1994b): El fraude fiscal en la industria del calzado: la lógica del claudinaje en una perspectiva histórica, *Hacienda Pública Española. Monografías*, n.1: 343-356.
- MIRANDA ENCARNACIÓN, J.A. (1997): Cambios de localización en el desarrollo de la industria del calzado en España, 1860-1935. A 9ª Sesión, *La riqueza de las regiones. Análisis espacial de la industrialización*. VI Congreso de la Asociación de Historia Económica. Girona.
- MIRANDA ENCARNACIÓN, J.A. (1998): *La industria del calzado en España (1860-1959). La formación de una industria moderna y los efectos del intervencionismo estatal*, *Elx*.
- NADAL, J. (1987): La industria fabril española en 1900. Una aproximación. A Nadal, Carreras i Sudrià (comp.), *La economía española en el siglo XX. Una perspectiva histórica*, pp. 23-61, Barcelona.
- NADAL, J. (1994): La transición del zapato manual al zapato 'mecánico' en España. A Nadal i Catalán (eds.), *La cara oculta de la industrialización española. La modernización de los sectores no líderes (siglos XIX y XX)*, Madrid.
- NELSON, J.A. (1998): Trabajo, sexo y división entre lo económico y lo social, *Revista Internacional de Trabajo*, n.117-1: 37-52.
- NIELFA CRISTÓBAL, G. (1996): Trabajo y construcción del género en la España contemporánea. El trabajo de las mujeres ¿complementario, protegido, sumergido?. A Ramos i Vera (eds), *El trabajo de las mujeres. Pasado y presente*, vol. IV, pp. 7-18, Málaga.
- OLIVER FRAUCA, E. (2001): Organización del trabajo en la industria textil lanera de Sabadell. El trabajo femenino en la S.A. Marcet, 1939-1960. A Arenas, Florencio i Pons (eds.), *Trabajo y relaciones laborales en la España contemporánea*, pp. 449-462, Sevilla.
- PEÑA RAMBLA, F. (1998): Paternalismo y control social en la industria franquista. La empresa Segarra de la Vall d'Uixó, *Sociología del Trabajo*, n.34: 109-132.
- PIORE, M.J. (1992): Obra, trabajo y acción: experiencia de trabajo en un sistema de producción flexible. A Pyke, Becattini i Sengenberger (comps), *Los distritos industriales y las pequeñas empresas. I. Distritos industriales y cooperación interempresarial en Italia*, pp. 81-109, Madrid.
- PYKE, F. i W. SENGENBERGER (comps) (1994): *Los distritos industriales y las pequeñas empresas. III. Distritos industriales y regeneración económica local*, pp. 81-127, Madrid.
- PYKE, F., G. BECATTINI i W. SENGENBERGER (comps) (1992): *Los distritos industriales y las pequeñas empresas. I. Distritos industriales y cooperación interempresarial en Italia*, Madrid.
- RAMOS, M.D. (1995): Historia social: un espacio de encuentro entre género y clase, *Ayer*, n.17: 85-102.
- SANCHIS, E. (1982): Industria subterránea y crisis económica en el País Valenciano. El final de un modelo de crecimiento, *Información Comercial Española*, n.587: 119-130.
- SARASÚA, C. (1994): *Criadas, nodrizas y amos. El servicio doméstico en la formación del mercado de trabajo madrileño, 1758-1868*, Madrid.
- SCHMITZ, H. (1994): Distritos industriales: modelo y realidad en Baden Württemberg, Alemania. A Pyke i Sengenberger (comps), *Los distritos industriales y las pequeñas empresas. III. Distritos industriales y regeneración económica local*, pp. 129-169, Madrid.

- SFORZI, F. (1992): Importancia cuantitativa de los distritos industriales marshallianos en la economía italiana. A Pyke, Becattini i Sengenberger (comps), *Los distritos industriales y las pequeñas empresas. I. Distritos industriales y cooperación interempresarial en Italia*, pp. 111-145, Madrid.
- TORREJÓN VELARDIEZ, M. (1990): Efectos laborales de los planes de reconversión industrial en el País valenciano, *Revista de Treball*, n.12: 125-148.
- VIDAL NICOLAU, A. (1991): Les activitats industrials a Lluçmajor (1870-1936). De les farines a la importància del calçat, *Quaderns 'Cultura Fi de Segle'*, n.8: 135-143.
- VIDAL NICOLAU, A. (1992): La fabricació del calçat de pell a Lluçmajor. Factors de localització i de producció, *Estudis Baleàrics*, n.43: 83-94.
- YBARRA, J.A. (1982): La reestructuración espontánea de la industria del calzado español: aspectos laborales y territoriales, *Boletín de Estudios Económicos*, n.37: 483-504.
- YBARRA, J.A. (1991): Determinación cuantitativa de distritos industriales: la experiencia del País Valenciano, *Estudios Territoriales*, n.37.

